

УДОД

Олександр Андрійович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРАТИВ ЯК ЗАСІБ ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПРОПАГАНДИ

Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 27 листопада 2024 року

У виступі розглянуто питання протидії російській пропаганді, яке ще з 2014 р. перебуває в центрі уваги фахівців установ НАН України соціогуманітарного профілю. Сьогодні триває докорінне переосмислення концепції української історії, створюється сучасний історичний наратив, який є найнадійнішим способом легітимізації Української держави, особливо в очах світової спільноти.

Шановні колеги!

Тема моєї доповіді зумовлена передусім російсько-українською війною і протистоянням не стільки двох різних історичних наративів, скільки двох цивілізаційних світоглядів.

Історіографічна війна Росії проти України є складовою сучасної російсько-української війни. Ще в 2015 р. французький історик Антуан Аржаковський презентував у Києві на «Книжковому арсеналі» український переклад своєї книги «Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке. Погляд з Європи», в якій проаналізував причини цього конфлікту з точки зору історії, ментальності та політики. І хоча з приводу назви книги можна дискутувати (який розбрат, якщо ми не брати), він тоді сказав дуже важливу для істориків та історіографів фразу: «Перемога Росії в історіографії означатиме, що України не існує». Це, звісно, метафора, але з неї випливає, що інертна пасивна позиція у війні наративів — це неминуча поразка.

З огляду на сказане вище, я хотів би сьогодні привернути вашу увагу до трьох блоків проблем і обговорити їх. Перший блок стосується російської історичної пропаганди, другий — можливих шляхів протидії їй з боку України, а третій — ролі академічної історичної науки у створенні сучасного українського історичного наративу для протидії історичній пропаганді РФ.

Отже, насамперед ми повинні чітко усвідомлювати, з чим саме маємо справу. Російська Федерація давно вже розв'язала

і продовжує вести дуже затратну, але результативну історіографічну війну проти України. Режим Путіна спотворює і фальсифікує історію України, заперечує існування незалежної української держави, а себе позиціонує як новоявленого «збирача земель руських» і прагне розширити територію Росії до кордонів СРСР. Путін і Україна — речі несумісні. Скільки існуватиме цей режим, стільки триватиме екзистенційна війна проти України. І знаменита фраза Путіна про «один народ» — це не про єдність чи братерство, а про знищення українців та українства, про домінування єдиного російського народу. Деякі глашатаї російської пропаганди з вищих щаблів влади взагалі вважають, що українці — це просто «испорченные русские».

Антиукраїнська спрямованість російської історичної пропаганди давно перейшла всі можливі межі з точки зору не лише науки, а й навіть здорового глузду. Її метою є передусім емоційний та психологічний вплив, мотиваційний мобілізуючий ідеологічний тиск на особистість. Класичної історичної науки в РФ уже немає, вона стала повністю підпорядкованою державній пропаганді. І свідчень цьому безліч. Так, 28 травня 2024 р. Президія РАН звернулася до Путіна з проханням створити й очолити опікунську раду Російської академії наук. Наприкінці року цю ініціативу було оформлено на вищому законодавчому рівні, а 10 грудня 2024 р. Загальні збори РАН схвалили відповідні зміни до статуту академії.

Чому Путін постійно апелює до історії, перебравши на себе місію офіційного і єдиного тлумача минулого? Причин такої «зацікавленості» є кілька. Насамперед це класичний реваншизм — ідеологія, яка зазвичай і породжує війни. Пам'ятаєте слова Путіна про те, що він вважає розпад СРСР найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.? Саме звідси його прагнення взяти реванш, звідси така політика режиму, і саме тому докладається стільки зусиль до конструювання власного нарративу щодо історії Другої світової війни, особливо до побудови міфу про «победу в Великій Отчужденной войне». До речі, Росія активно роз-

почала ідеологічну підготовку до святкування 80-річчя перемоги в цій війні, і очільники деяких країн Східної Європи вже висловили намір приїхати 9 травня 2025 р. на парад у Москву.

У цьому аспекті постає питання, чи варто відповідати на ці заяви й твердження Путіна? Ні, не варто. Оскільки навіть гіпотетичний діалог істориків із Путіним легітимізує його як ідеолога, як історика, стає мимовільним визнанням вигідних російській державі історичних нарративів. Розвінчання російської історичної пропаганди має здійснюватися диференційовано: спрощений, доступний, науково-популярний матеріал — для широких мас, науково аргументований, з елементами едиційного пошуку — для тих, хто володіє азами критичного мислення, і найвищий рівень — це академічні тексти.

Загалом є така історично підтверджена прикмета: якщо очільники сусідніх держав починають говорити про історію, готуються до війни. І тут наша увага має бути спрямована, крім іншого, на непрості польсько-українські стосунки.

Сьогодні ми спостерігаємо посилення наступу РФ на історичному фронті: повсюдно — брехня, фальсифікації, заперечення української історії. 8 травня 2024 р., наступного дня після інавгурації на посаду президента Росії, Путін видав указ про засади державної політики в галузі історичної освіти. Точніше, в оригіналі указ має назву «Об утверждении Основ государственной политики Российской Федерации в области исторического просвещения». В українській мові немає адекватного відповідника «историческому просвещению», яке в російському розумінні охоплює всі сфери — від дошкільних установ до Російської академії наук. Цим документом в усіх навчальних закладах РФ введено обов'язковий курс під назвою «Основи російської державності».

Такий потужний наступ на історичному фронті не варто ігнорувати. Це не просто внутрішня політика Росії, це відверта і пряма загроза, оскільки російська пропаганда, на жаль, працює дуже ефективно і переважна більшість росіян підтримують війну проти України.

Про роль, яку відводить путінський режим історичній пропаганді, свідчить той факт, що на

територіях Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської областей, захоплених російською армією буквально в перші тижні широкомасштабного вторгнення, ще до початку нового навчального року всі школи було забезпечено російськими підручниками і привезеними з РФ вчителями історії та російської мови. Причому старшокласників навчають історії за єдиним дозволеним підручником за редакцією Володимира Мединського, який сповнений антиукраїнськими світоглядними стереотипами.

Путінський режим не залишає поза своїм контролем і громадські організації історичного профілю. Так, головою Російського історичного товариства є Сергій Наришкін, а Російське воєнно-історичне товариство очолює Володимир Мединський. Емісари цих організацій неодноразово відвідували окуповані українські міста, а директор Інституту археології РАН виступав із доповідями в Маріуполі й Бердянську, пропагуючи російські історичні наративи. Отже, російська історична пропаганда йде навіть не за танками, а поруч з ними.

Це вже не просто спотворення чи фальсифікація української історії, це набагато більше, гірше і небезпечніше. За ініціативою народного депутата України Євгенія Кравчук у травні 2024 р. комітет з питань культури Парламентської асамблеї Ради Європи прийняв резолюцію, в якій руйнування національної ідентичності українських школярів, які опинилися на окупованих територіях, визнано актом геноциду.

Ця російсько-українська війна екзистенційна й одразу набула відверто антиукраїнського, геноцидного характеру. Три роки збройного протистояння прискорили остаточне усвідомлення нашим суспільством визначального світоглядного висновку: Путін і Україна — речі несумісні. Всі його дії спрямовано на ліквідацію української незалежності, викорінення національної ідентичності українців, заперечення нашого права на існування, фізичне та ментальне винищення українського народу. Однак біда в тому, що і після Путіна РФ продовжуватиме таку саму політику. І як би не склалася ситуація надалі, перед нами вже стоїть величезна проблема, яку психологи і педагоги

називають когнітивною окупацією. У Криму і в частині Донецької та Луганської областей, які були окуповані російськими військами ще в 2014 р., вже 10 років школярам промивають мізки, накачують їх російськими міфами, формують антиукраїнські погляди, і повернути їх у лоно української світоглядної позиції буде дуже і дуже складно, якщо взагалі можливо. Така сама когнітивно-психологічна атака на шкільну молодь відбувається і на українських територіях, окупованих після 24 лютого 2022 р.

Цю проблему в комплексі інших питань, пов'язаних з ментальним здоров'ям українців, було розглянуто на Загальних зборах Національної академії педагогічних наук. Такі поняття, як соціальна згуртованість і соціальний капітал, можуть реалізовуватися через формування національної ідентичності та зміцнення загальнонаціональної єдності. Однак єдність має бути не формальною, а інклюзивною, побудованою на консенсусі, визначенні спільних цілей, готовності до співпраці, забезпеченні рівності статусу, ефективній інституційній політиці і спроможності влади консолідувати, а не роз'єднувати суспільство. Важливим аспектом стресової тематики є вплив патріотизму. Це потужний ресурс для формування національної єдності та солідарності в протистоянні агресії. Проте патріотичні почуття можуть також посилювати ризик розвитку посттравматичного стресового розладу через більший емоційний тягар, пов'язаний з екзистенційним конфліктом на рівні нації. Одним із важливих джерел психологічної стійкості та витривалості українських громадян є незмінно оптимістичні настанови щодо ймовірних і бажаних сценаріїв завершення війни. Цей оптимізм тримається на усвідомленні моральної правоти України, яка стала жертвою неспровокованої та підступної агресії. Водночас такий оптимізм може стати механізмом когнітивного викривлення, відомого як «віра у справедливий світ». Якщо не буде інструментального та функціонального забезпечення стратегії адаптації суспільства та економіки до різних сценаріїв розвитку подій, ефективного розподілу ролей, опрацювання ризиків, посилення заходів безпеки тощо,

український оптимізм може перетворитися на небезпечну ілюзію.

Якою ж може бути відповідь з боку України? Чи здатні ми протистояти на цьому історичному фронті? На жаль, ніякої державної політики в цьому плані немає. Сьогодні ми маємо найгіршу за роки Незалежності ситуацію з викладанням історії на всіх рівнях освіти. У рамках так званої реформи НУШ ліквідовано окремий предмет «історія України» в 5—6 класах, скасовано курс «оповідання з історії України», історію викреслили з обов'язкових предметів при складанні ЗНО, а в його ерзац-заміннику НМТ історія України представлена лише з середини XVII ст. МОН так і не затвердило концепцію історичної освіти, а запропоновані ним «засади» реформування принципів викладання історії спричинили скандал, оскільки освітяни і громадськість побачили в них чергову спробу ліквідувати «історію України» на користь загального курсу «історія». У закладах вищої освіти майже не залишилося «чистих» історичних факультетів, немає загальноукраїнського університетського підручника з історії України. Реорганізація аспірантури серйозно ускладнила підготовку кадрів в академічних інститутах.

Чому так сталося? Очевидно, у нас є криза гуманітарного знання. Немає концепції гуманітарного розвитку України, і, хоча вчені Академії наук давно напружували кілька її варіантів, справа з місця не рухається. Воєнний час не може бути виправданням бездіяльності у цій сфері, навпаки, екзистенційна війна мала б стимулювати державні зусилля щодо захисту національної ідентичності. Натомість державні органи роблять вигляд, що нічого особливого не відбувається. 10 липня 2024 р. НАН України звернулася до прем'єр-міністра Д. Шмигала з ініціативою розробити на державному рівні комплекс заходів щодо популяризації знань про історію України та протидії поширенню в інформаційному просторі антиукраїнських наративів. На цей лист ми отримали традиційну бюрократичну реакцію — за дорученням прем'єр-міністра МОН, МЗС, Мінкульт та Мінмолодьспорт переписали один в одного довгу цитату зі стратегії інформаційної без-

пеки, затвердженої ще до війни, та запропонували НАН України забезпечити виконання цієї стратегії в межах статутної діяльності, а не відволікати владу своїми ініціативами. Це листування безумовно буде в майбутньому предметом вивчення істориків та архівістів як приклад недолугих дій влади. Цей бюрократичний казус став також додатковим матеріалом для наукових дискусій щодо «м'якої сили» чи «п'ятої колони», які періодично виникають у спільноті політологів та істориків.

У результаті Україна програє Росії інформаційний простір, що особливо помітно на зарубіжній аудиторії. Єдиним осередком, який протистоїть російській історичній пропаганді, є академічна історична наука. Попри фінансові труднощі, мізерні зарплати, обмежений доступ до джерел, поліграфічних потужностей, відсутність можливостей створювати великі інтернет-проекти, вчені-історики як люди високого морального обов'язку, патріоти й ентузіасти добре розуміють: якщо зброю на фронті російсько-української війни можуть постачати союзники і партнери, то на історіографічному фронті можлива лише зброя вітчизняного виробництва, тобто сучасний український історичний наратив.

І тут варто зазначити, що наратив, на відміну від інших способів представлення історичних знань, — це зв'язна і послідовна розповідь, спосіб організації найбільш важливої і достовірної наявної інформації про минуле. Історичний наратив не можна подавати дискретно, фрагментарно, він не вписується в кліповий формат сучасних соцмереж і блогерських оповідей.

Отже, історики як творці сучасного наративу реалізують нині дві стратегічні мети: 1) відійти від російського історичного наративу, звільнити вітчизняну історію від його віковічних стереотипів; 2) вписати українську історію у світову (глобальну) історію.

Щодо першого напрямку, сьогодні найбільш популярною тезою, яку регулярно під різними соусами вкидають у наш соціум, є те, що українці також були творцями і Російської імперії, і Радянського Союзу. Дійсно, в різні часи деякі українці за походженням перебиралися на службу до Москви чи Петербургу, однак там,

досягаючи певних висот, вони ставали вже політичними росіянами. Тому аж ніяк не можна стверджувати, що характерною рисою українського народу є побудова і розвиток імперії, як не можна на прикладі Володимира Мединського, який народився у Смілі, або Валентини Матвієнко, родом із Шепетівки, виводити тезу, що українці є апологетами «руського міра».

Що стосується другого напрямку, то дуже позитивним у цьому контексті є проєкт «Українська історія: глобальна ініціатива», який поєднав понад 90 науковців з різних країн світу з метою формування більш глобального погляду на історію земель сучасної України і народів, які їх населяли. Проєкт фінансує Віктор Пінчук, який задекларував принципову відмову від втручання в роботу вчених, а реалізують його, зокрема, такі лідери української та західної історичної думки, як Тімоті Снайдер, Енн Еплбаум, Карл Більд, Борис Гудзяк, Ярослав Грицак, Сергій Плохій та багато інших. Сподіваємося, що цей проєкт, оскільки твориться він англійською, дозволить підвищити інтерес до України у світі і наблизити один до одного європейський, американський та український погляди. Причому джерело фінансування в цьому випадку не відіграє вирішальної ролі, оскільки український історичний нарратив уже існує, що унеможливує спотворення історії.

Отже, єдиним дієвим антидотом проти російської пропаганди ми вважаємо сучасний український історичний нарратив. Його створено зусиллями фахівців Інституту історії Укра-

їни НАН України, Інституту археології НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. Енциклопедичним його втіленням є відома 10-томна праця «Енциклопедія історії України», яку було відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки. З огляду на змінення геополітичних реалій українські історики постійно шукають нові методологічні підходи. Наприклад, зараз активно опрацьовується концепція мультифронтиру, апробація деяких положень якої реалізується через платформу «Лікбез. Історичний фронт».

Однак наша робота на історіографічному фронті потребує підтримки. По-перше, ми пропонуємо повернутися до постанови Президії НАН України № 62 від 23.02.2022. Наступного дня після її прийняття розпочалася війна, яка перервала виконання викладеної в ній програми, але життя змушує ввести її в дію. Крім того, бажано вирішити проблему з фінансуванням поліграфічної діяльності, оскільки нарратив у нас є, а можливості його трансляції вкрай обмежені. Ми маємо також значні труднощі з обслуговуванням нашого вебпорталу, оскільки знайти системного адміністратора на оклад 6506 грн дуже складно. І ще є пропозиція відкрити державну бюджетну тему з формулюванням «протидія російському історичному нарративу».

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик

Oleksandr A. Udod

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

MODERN UKRAINIAN HISTORICAL NARRATIVE AS A MEANS OF COUNTERING RUSSIAN HISTORICAL PROPAGANDA

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, November 27, 2024

The report considers the issue of countering Russian propaganda, which has been the focus of attention of specialists from the socio-humanities institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine since 2014. Today, a radical rethinking of the concept of Ukrainian history is underway, and a modern historical narrative is being created, which is the most reliable way to legitimize the Ukrainian state, especially in the eyes of the world community.

Cite this article: Udod O.A. Modern Ukrainian historical narrative as a means of countering Russian historical propaganda. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (1): 69—73. <https://doi.org/10.15407/visn2025.01.069>